

Лариса Нагорна

**ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ
У РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ:
УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ**

Категорія «історична свідомість», яка належить до розряду часто вживаних не лише у політичних та наукових дискурсах, але й на побутовому рівні, є, однак, чи не найменш концептуалізованою у предметному полі історичної науки. У вітчизняній термінопрактиці це є тим більш дивним, що ця категорія — одна з тих небагатьох складових понятійного інструментарію соціогуманітаристики, які знайшли своє місце у Конституції України. Фахівці вважають категорію «історична свідомість» ключовою в системі дидактики історії. Але якщо це так, то не лише структура і функції історичної свідомості, але й її вікові, ситуаційні, регіональні особливості заслуговують на значно більшу дослідницьку увагу.

Історичну свідомість часто розглядають в одному ряду з історичною пам'яттю — аж до цілковитого ототожнення обох понять. Навряд чи такий підхід можна визнати коректним. Історична свідомість — поняття незрівнянно ширше і за часовими, і за просторовими параметрами. Воно глибше укорінене в духовній сфері соціуму, а на рівні індивіда створює більш тривку і водночас менш підвладну стороннім впливам систему світобачення. В історичній свідомості закарбовується широкий спектр знань — як упорядкованих системою освіти чи культурним оточенням, так і одержаних з випадкових джерел або сконструйованих самостійними зусиллями. Можна погодитися із тими соціологами, які розглядають історичну пам'ять як «сфокусовану свідомість»¹. Фокус тут створюється, як правило, цілеспрямованими зусиллями інтелектуалів та політиків, і саме він справляє вирішальний вплив на формування того чи іншого різновиду ідентичності.

Історична пам'ять проблематизує ставлення до минулого, перетворює значимі події з історичного досвіду на інструмент впливу на суспільну свідомість з метою збереження культурних і моральних традицій соціуму і мінімізації травмуючого впливу повсякденності. Якщо розглядати історичне пізнання як когнітивний процес, а історичне знання як його конкретний результат, то історична пам'ять

¹ Тощенко Ж.Т. Историческое сознание и историческая память // Парадоксальный человек. — М., 2001.

цілком вписується у цю переважно емпіричну стадію осмислення досвіду. Історична свідомість перебуває на вищому щаблі — вона є опосередкованим результатом ціннісно-психологічного впливу знання на систему світобачення, емоції, мотивації, поведінкові стереотипи. Саме історична свідомість як уже сформований ментальний конструкт допомагає, за Ю.Вільчинським, шукати документальні підтвердження відповіді на питання «коли?» та «звідки?» і вписувати свій родовід в історичну канву².

Далеко не завжди, однак, вдається чітко окреслити параметри історичної свідомості та межі її інструментальної функції. Навіть найкращі її визначення хибують або на деяку абстрактність, або на дещо надмірну емоційність чи метафоричність. Класичним вважається визначення К.Е.Яйсманна — історична свідомість це «внутрішній зв'язок інтерпретування минулого, розуміння сучасного й окреслення перспективи на майбутнє». Й.Рюзен конкретизує його у такий спосіб — *«це сукупність ментальних (емоційних і когнітивних, естетичних, моральних, несвідомих і свідомих) операцій, через які досвід часу в медіумі пам'яті перетворюється на орієнтування життєвої практики»*³. І хоч сам автор вважає це визначення «свідомо узагальненим», воно містить максимум конкретики, бо акцентує увагу і на діяльності пам'яті, і на її ментальних особливостях, і на завданнях практичного орієнтування. Саме у Й.Рюзена знаходимо стислий і водночас ґрунтовний вклад теорії історичної свідомості з аналізом її змісту, функцій, відповідних історичних топосів.

Звернемо увагу на деякі, найбільш суттєві моменти у теорії Й.Рюзена, які допомагають з'ясувати відмінність між традиційними й новітніми підходами до аналізу історичної свідомості. Спочатку, зауважує він, йшлося про «рецепцію» історії — історичну свідомість розглядали як своєрідну ментальну посудину, яку можна було наповнювати «історією» залежно від поглядів реципієнтів. Надалі прийшло розуміння того, що зміст історичної свідомості — продукт усвідомлених дій і що саме вона виступає як таке місце продукування історичних знань, в якому вони набувають здатності життєвого орієнтування. Водночас виникла додаткова потреба в емпіричних знаннях: як конкретно виглядає історична свідомість у дітей, молоді, дорослих, в різних регіонах і в різних ситуаціях. Яку роль вона відіграє в політиці і в повсякденному житті і як її можна розвивати чи підтримувати?

Для Рюзена очевидно: досліджувати потрібно не просто «змісти» історичної свідомості, але ті форми, позиції, цінності, прерогативи, ментальні чинники, які надають цим змістам сенсу і значення з

² Вільчинський Ю. Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу і вічності. — К., 2009. — С. 233.

³ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. — Львів, 2010. — С. 61–82.

погляду окремого суб'єкта чи групи. Як діяльність пам'яті історична свідомість звертається до досвіду, але й сам цей досвід перебуває під впливом того чи іншого інтерпретування або очікування. Якщо історія — це синтез внутрішнього й зовнішнього, реального й фіктивного, предметного й інтенційного, емпіричного й нормативного, то історична свідомість — це процес і результат цього синтезу. Те, що здійснює історична свідомість через пам'ять, можна коротко назвати «формуванням змісту через часовий досвід». Духовне освоєння світу відбувається через такі ментальні процедури: сприймання минулого як відмінного досвіду, його інтерпретування через систему відповідних пояснень і орієнтування людей у життєвому просторі на основі одержаних знань. На такій основі формується історична культура як практично дієва артикуляція історичної свідомості в житті суспільства й історична ідентичність як рефлексивне відображення історичної свідомості у часових змінах і в соціальних діях.

Пояснювально-прогностична функція історичного знання вирішальною мірою залежить від якості інтерпретування минулого й максимальної об'єктивності систем орієнтування. При цьому доводиться рахуватися з тим, що за самою своєю природою історичне знання слабо піддається логіці верифікації. За В.Фінном, тут не діють аксіоматичні побудови й дедуктивні процедури, а висновки ґрунтуються не на доведенні, а на аргументації. Ці висновки не можуть претендувати на абсолютну достовірність, вони лише правдоподібні і в кожному конкретному випадку потребують уточнень і роз'яснень. Чотиризначна логіка, яка допомагає у визначенні ступеня правдоподібності висновків історика, не задовольняється лише аргументами «за» або «проти»; вона включає і ситуацію невизначеності, коли одночасно працюють аргументи і «за» і «проти», і констатацію факту відсутності аргументів. Звідси розмитість і неоднозначність практично всіх історичних понять⁴.

Якщо спробувати на цій основі сформулювати власне бачення змісту історичної свідомості, то воно виступатиме як специфічна форма духовного освоєння минулого — та, яка надає суб'єкту можливість самостійно аналізувати плін історії і на цій основі самовизначатися у часі і в просторі. У найширшому сенсі під цю формулу правомірно підводити усе розмаїття форм, в яких соціум усвідомлює та відтворює свій рух від минулого до майбутнього. Отже, основним предметом рефлексії історичної свідомості є об'єктивні відносини міжпоколінської, міжкультурної, міжетнічної спадкоємності. А її практичні функції реалізуються у комунікаціях, які підживлюють пам'яттю про минуле уявлення людини про світ і своє місце у ньому.

⁴ Финн В.К. Интеллектуальные системы и общество. — М., 2006. — С. 292–294.

У суспільствах з виразними регіональними відмінностями і з різним досвідом історичної пам'яті історична свідомість в ідеалі має виконувати консолідаційну функцію. Об'єднані спільною національно-громадянською ідентичністю люди прагнуть відшукувати в минулому ті смисложиттєві орієнтири, які формують спільні інтереси й оптимістичне бачення майбутнього. Адже, використовуючи дохідливу формулу Й.Рюзена, конкретне й реальне людське життя являє собою балансування людини на канаті часу, натягнутому між «уже ні» і «ще ні»⁵. Керована нормами й цінностями сила людської волі має спрямовуватися на те, щоб брати з минулого кращий досвід, освоювати його в сьогоденні й передавати нащадкам.

На практиці, однак, на процес формування історичної свідомості виразно тисне не стільки сам минулий досвід, скільки його політичні й ідеологічні інтерпретації. У травмованих соціумах образами минулого часто відводиться не лише роль своєрідних захисно-компенсаторних механізмів, але й пряма легітимізаційна (чи, навпаки, делегітимізаційна) функція. Вибудовуючи спрощені, зрозумілі сучасникам образи минулого, недобросовісні інтерпретатори або намагаються зняти з їхнього сумління тягар колективних провин, або відводять негативну енергію убік уявного «ворога». І в тому і в іншому випадку розрахунок на стимулювання процесу колективного самоочищення зазвичай буває оманливим. Актуалізоване у такий спосіб минуле вибудовує нові кордони на теренах колективної пам'яті, і ці розподільчі лінії здатні вже на орієнтаційній стадії вносити додаткову напругу в суспільство. За П.Нора, монополія історика на інтерпретацію минулого здатна сакралізувати останнє, перетворювати пам'ять або на релігійний катехізис, або на знаряддя війни⁶.

Історична свідомість, отже, виконує важливу місію посередника між минулим, сучасним, майбутнім і у цьому сенсі є не тільки важелем соціалізації індивіда, але й інструментом конструювання колективних ідентичностей. Але її реальний стан у кожному конкретному суспільстві визначається діями суб'єктів символічного конструювання — держави, інтелектуалів, громадянського суспільства. Саме від них у кінцевому рахунку залежить, за Рюзеном, міра «зближення з емпірією» — наявність чи відсутність дистанції між історичним знанням й історичною пам'яттю і, зрештою, ступінь використання минулого в політичних цілях. А чутливість громадськості до опрацювання сфери й стратегії історичної пам'яті визначає параметри домінуючої у даному соціумі історичної культури. Остання виступає як практично дієва артикуляція історичної свідомості і має власні

⁵ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. — С. 83.

⁶ Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас (Москва). — 2005. — № 2–3.

естетичний, політичний і когнітивний виміри. Саме вона визначає характер і зміст «міжпоколінського перенесення норм, цінностей та ідей»⁷.

Якщо говорити про суто політичний вимір історичної культури, то він визначається самою природою влади: вона презентує себе в історично наповнених символах і розглядає історичну пам'ять насамперед під кутом зору виконання нею легітимізаційних та ідеологічних функцій. Зрозуміло, що в сучасних переобтяжених величезною кількістю інформації суспільствах людина постійно перебуває під потужним пресом ідеологічного впливу. Кожна політична сила намагається «по максимуму» використати підвладний їй інформаційний простір. Продукування історичного знання теж поставлене «на потік» — з усіма позитивами й негативами, які супроводять будь-яке «серійне виробництво». А відтак «локуси пам'яті» неминуче перетворюються у конфліктні зони. Ілюстрацією цього можуть служити ті «битви за минуле», які точаться на пострадянському просторі, стимулюючи постійні спекуляції навколо «відновлення історичної правди».

Вибудовуючи стратегію формування історичної пам'яті, владні структури й культурні еліти будь-якої країни мають враховувати як загальноцивілізаційні особливості історичного процесу, так і власний історичний досвід. Для України одним з першочергових завдань у цьому плані є врахування багатополарності українського політичного ландшафту. Сучасна Україна — це у багатьох відношеннях безпрецедентно складний територіальний комплекс, кожна з політико-культурних складових якого мала власну історичну долю і розвивалася у рамках різних цивілізаційних систем. Водночас це арена перехрещування різноспрямованих геополітичних впливів з боку держав, які у різні часи відчували себе на українських теренах повноправними господарями і насаджували у відповідних регіонах не лише власні управлінські системи, але й свої ментально-культурні матриці. Зрештою це і своєрідна контактна зона, де мирно або не мирно уживалися різні етноси, де відбувався інтенсивний культурний взаємообмін і де ідентичність майже завжди була або гібридною, або ситуативною. А це означає, що запропонувати суспільству «образ минулого», який рівною мірою задовольнив би мешканців різних регіонів, представників різних етносів і конфесій, доволі проблематично, якщо взагалі можливо. Доводиться рахуватися і з відмінними підходами істориків, вихованих у різноспрямованих системах світобачення. І, що не так вже й часто береться до уваги, з протистоянням двох типів націоналізму — радикального українського, з жорсткою етнічною прив'язкою й нетерпимістю до ідеологічних компромісів, і більш толерантного, але із залишками імперських амбіцій, російського.

⁷ Норт Д. Понимание процесса экономических изменений. — М., 2010. — С. 81.

Доволі цікаво, відштовхуючись від «тричленної» формули Й.Рюзе-на (спочатку вона була чотиричленною, з уведенням поряд із сприйманням відмінного досвіду, інтерпретаціями й орієнтаціями ще й мотивацій), простежити впливи різних чинників на неоднозначні процеси формування вітчизняної історичної свідомості. Спочатку пильніше придивимося до відмінного досвіду. Український політичний проект набрав зримих обрисів майже одночасно, наприкінці ХІХ ст., в обох розділених кордоном частинах України. Але умови, за яких він викристалізовувався, були відмінними, і це не могло не накласти виразний відбиток на структуру історичної свідомості і на увесь контекст історичної культури.

У Галичині — відсталій периферії Австро-Угорщини — був значно вищим порівняно з підросійською частиною України рівень політичних свобод, але представники українського етносу зазнавали подвійної етнічної дискримінації — всі ключові позиції в краї були віддані полякам. Етнічне протистояння тут було постійним фоном суспільного життя, а напруга конфліктності час від часу проривалася терористичними актами. Коли після Першої світової війни край опинився у складі Польщі, відверто антиукраїнська дискримінаційна політика, репресії, депортації довершили справу формування історичної свідомості на основі чіткого розмежування на «своїх» і «чужих» за ознакою етнічності. Етноцентризм за таких умов не міг не стати альфою й омегою галицького світосприймання, і його вплив гостро відчутний і сьогодні. Безумовно, має рацію Я. Грицак, коли пише, що галичанин не лише свідомий своєї національної ідентичності, але й уважає її за центральну вісь, навколо якої крутиться увесь його світ⁸.

Навряд чи когось може дивувати той факт, що і сьогодні у свідомості населення Галичини досить глибоко закоріненими лишаються стереотипи «українського П'ємонту» і претензії на роль головного ретранслятора української національної ідеї. Той міфологізований образ колективного «Я», який склався у свідомості більшості західноукраїнської еліти, парадоксально сполучає однозначний вибір на користь Заходу як з архаїчними традиціоналістськими установками на «відродження», так і з ностальгічними настроями. Більшість населення західного регіону віддає перевагу етнічним традиціям і зразкам поведінки, причому етнічна «ми-свідомість» підміняє або витісняє інші форми самоідентифікації. Фольклорне розуміння народу як носія особливих чеснот і романтизована патріархальність сполучаються зі своєрідним «охоронним консерватизмом», а пануюча ідеологія націонал-радикалізму ґрунтується на пріоритеті українськості з-поміж інших цінностей. Для такого свідомісного стереотипу значно більше важать уявні структури

⁸ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. — К., 2004. — С. 275.

символічної ідентифікації, ніж вироблення реальних механізмів досягнення тих чи інших програмних цілей, які б забезпечували «включеність» України у сучасний світ.

Інший стереотип світосприймання домінує у тій частині України, яка свого часу входила до складу Російської імперії. Українці тут не розглядалися як окремий етнос, а вважалися однією з «трьох гілок» російського народу. Попри сильний русифікаторський тиск представники її еліти на особистісному рівні не відчували себе ущемленими, а отже, розроблюваний окремими ентузіастами «український проект» не дістав багато прихильників. Не в останню чергу цим була зумовлена поразка Української революції 1917–1920 рр.

Надалі правляча еліта СРСР доклала чималих зусиль для заміщення недосформованої української ідентичності безнаціональною «радянською». Створення в регіоні потужної промислової бази й урбанізаційні процеси довершили асиміляцію українців і значне заміщення кадрів промисловості та управлінців іноетнічним елементом. Не випадково й сьогодні доволі слабка регіональна ідентичність (чим далі на Схід України, тим більше) має тут виразну «патерналістську складову», успадковану від російської національної свідомості. Відсутність у східних еліт об'єднуючої символічної складової компенсується, з одного боку, залишковою «радянськістю», а з другого — своєрідним «регіональним патріотизмом» на клановій та клієнт-патрональній основі.

Не дивно, що як на елітному, так і на масовому рівнях у південно-східному регіоні України реєструється переважання «слабких», а то й симулятивних різновидів громадянської ідентичності, в яких підспудно присутні модуси втрати, відстороненого негативізму, «топосу поразки». Цей тип ідентичності не меншою мірою, ніж західноукраїнський, є споглядальним і пасивним; резерв його пристосування до життєвих реалій уявляється справді невичерпним. Розосередженість осей орієнтацій виступає засобом підтримання відносної стабільності, але водночас затемнює уявлення про ціннісні пріоритети. Нерозвинутість, а відтак і неефективність демократичних інститутів створює живильний ґрунт для корпоративізму на тіньовій основі, породжує тягу до «порядку», наведеного «сильною рукою». У системі корпоративно-олігархічних відносин ті національні цінності, які живляться етнічністю, опиняються на периферії свідомості. Але й нові універсалістські пріоритети далеко не завжди знаходять для себе сприятливий ґрунт.

Донбас — найбільш показовий, хоч і не типовий приклад регіону, етнічна структура якого не відіграє помітної ролі у соціальній стратифікації. За І.Кононовим, головним її елементом є «велике ядерне утворення — українсько-російська домінуюча етнічна коаліція. Це утворення виникло внаслідок зближення ціннісних уявлень українців та росіян, формування синтетичних українсько-російських явищ

в культурі регіону, зламу ендегамного порогу між цими етнічними групами». На відміну від Галичини, яка «створила майже герметичне по відношенню до України символічне середовище» з акцентом на етнічності, у Донбасі головним стрижнем соціальної структури завжди були не етнічні, а соціально-економічні ієрархії⁹.

Зрозуміло, що Донбас і Галичина — полюси, які дають лише приблизне уявлення про стан історичної свідомості в регіональному вимірі. Спроби провести географічну межу між «двома Українами» ніколи не мали успіху, а тенденцією останнього часу є помітне розмивання і тих умовних координат, якими цю межу прийнято визначати. Німецька дослідниця К.Ціммер, безумовно, має рацію, коли пише про Львів і Донецьк як про «два екстремуми» — «жоден з них не є репрезентативний для більшості території України, тобто вони не є bona fide уособленням «західної України» і «східної України». Взагалі, на її думку, регіональними відмінностями надуживають, коли в такий спосіб дехто намагається змалювати символічний кордон між добром і злом¹⁰. Але ж промовистим фактом є і те, що галицький різновид історичної свідомості справляє суттєвий вплив на політичні орієнтації в регіоні, що засвідчив, зокрема, успіх праворадикальних націоналістичних сил на місцевих виборах 2010 р.

На те, що дві половини України, попри спільну консервативну налаштованість, живуть під впливом різних типів ресентименту, звертає увагу М.Мінаков. Їхня пам'ять про травми — реальні й уявні — гостро відмінна; одна з них живиться ідеями самоізоляції й моноетнізму, інша ностальгує за «радянськими здобутками», а бажання «подолати етнічність» тут легко узгоджується із нерозумінням можливостей громадянського суспільства. Будь-які спроби звести багатобарвність політичних логік і світоглядів до єдиного смислового поля у підсумку не тільки дають ефект ще більшого розладу між двома частинами України, але й сприяють демодернізації українського суспільства. Їхнім прямим наслідком після «помаранчевої революції» стало дистопічне політичне протистояння поза усякими раціональними рамками. Політичної вербалізації зазнає лише те, що вкладається в рамки бінарних опозицій і логіки за принципом «або — або». Ірраціональна пам'ять стимулює ірраціональність політичного життя, блокує будь-яку можливість солідарного соціального акту.

Чим небезпечна мова дистопії, базована на стратегії помсти? Насамперед тим, доводить автор, що хоч вона і не влаштовує обидві сторони, однак створює умови для постійного відтворення консерва-

⁹ Кононов І.Ф. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. — Луганськ, 2006. — С. 14–17.

¹⁰ Регіональні ідентичності в сучасній Україні та методи їх вивчення // Україна модерна. Спеціальний випуск. — К.-Львів, 2007. — С.21 — 22.

тивного мислення і практики, коли героями «призначають» незалежно від реальних заслуг чи злочинів, а у владу проштовхують лише «своїх», виключно на основі партійної належності. За таких умов поняття відповідальності взагалі втрачає сенс, а суспільство дедалі глибше занурюється в атмосферу поділів за територіальною ознакою. Україна швидко втрачає індустріальну спадщину, її соціальні й політичні інститути стають усе менш сучасними¹¹.

Доводиться констатувати, отже, що вже на рівні першої ментальної операції — *сприймання* минулого як відмінного досвіду — регіональні відмінності у ціннісних і політичних орієнтаціях виявляються визначальними. Майже полярна відмінність соціально-групових інтересів накладає настільки виразний відбиток на регіональні різновиди історичної пам'яті, що вони постають у суспільній свідомості як принципово несумісні. Ще чіткіше простежується ця різниця на другому рівні — *інтерпретаційному*. Політики й інтелектуали в центрі і в регіонах доклали чимало зусиль для формування двох доволі відмінних концептів історичного образу України. Розміщуючи її в зоні пограниччя «між Сходом і Заходом», вони по-різному трактували цивілізаційний вплив, що виходив від Росії та Європи. Традиція, закладена в систему вітчизняного історієписання ще на початку ХХ ст., виявилася тривкою внаслідок наявного в її фундаменті потужного «націоналізуючого» підтексту.

Оскільки з подачі М.Грушевського «раціональна схема» української історії вибудовувалася за канонами дистанціювання від російського «візантинізму», саме вона виявилася затребуваною на етапі становлення незалежності. Її принципова придатність для виконання легітимізаційних і «націоналізуючих» функцій не викликала сумнівів у більшості істориків. Але залишалася й виразно тиснула на свідомість і та стратегія історизації, яка була задана майже сімдесятирічним розвитком вітчизняної історіографії в радянському руслі. Природно, що її притягальність для масової свідомості збільшується у напрямі віртуального руху з заходу на схід і південь.

В результаті у тих схемах історичного процесу, які пропонуються як інструменти формування вітчизняної історичної свідомості, «точок дотику» майже немає, як немає і загальноновизнаної картини історичної еволюції. «Нативістський» наратив вибудовується за шаблоном: Київська (вже українська) Русь — Галицько-Волинська держава — шляхта й козацтво у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій — колоніальний стан українських земель у Російській та Австро-Угорській імперіях — «визвольні змагання» УНР, Української держави та ЗУНР — «советська окупація» — героїка ОУН-УПА — українське дисидентство — здобуття незалежності.

¹¹ Минаков М. Язык дистопии: идеологическая ситуация Украины //Неприкосновенный запас. — 2010. — № 5. — С. 55–66.

У альтернативній схемі пріоритети розставлені по-іншому: давньоруська народність — литовсько-польська колонізація — Переяславська рада — суспільно-політичні рухи — Жовтнева революція і громадянська війна — утворення УСРР — модернізаційні перетворення в радянському руслі — Велика Вітчизняна війна — розпад СРСР. Відповідно і «пантеон героїв» гостро відмінний. Обидві схеми хибують на прямолінійність і спрощення, а з факту компромісності самого «українського проекту» робляться протилежні висновки. Відсутність у України як держави скільки-небудь виваженої ідеологічної стратегії робить конкуренцію інтерпретацій по суті безконтрольною і підвладною будь-яким політичним впливам.

За цих умов і третя ментальна операція — *орієнтування* — виявилася цілком підпорядкованою політичній та ідеологічній кон'юктурі. Усяка орієнтація, за Й.Рюзеном, відбувається за алгоритмами й перспективою належності й відмежованості, у контексті співвідношення «ми» і «вони». Здорові соціуми дбають про те, щоб остання альтернатива не перетворювалася на протистояння «своїх» і «чужих» (а ще гірше — «ворогів»), а травматичний досвід розглядався під кутом зору колективної відповідальності й «національної самокритики». У розколотих, поляризованих соціумах прийоми й методи історизації, навпаки, виступають додатковим інструментом «відтворення непримиренності». Історична пам'ять стає вибірковою — із загального історичного контексту вихоплюються «виграшні», з точки зору продюсерів, сюжети, причому ті, які здатні справляти емоційний вплив на свідомість людини. Відчуття безперервного плину історії у такій подачі зникає, натомість у політичному обігу змінюють один одного окремі фрагменти й осучаснені в міру здібностей авторів картини. Надалі події розвиваються за алгоритмом бодріярівського «принципу симуляції». Стирання межі між бажаним і дійсним створює свідомісні симулякри, в яких грані між минулим, сучасним і майбутнім виявляються стертими. Зрештою людина опиняється у просторі міфів, а цей простір взагалі не потребує осмислення реалій сучасності, оскільки непропорційно густо заповнений відповідно препарованим минулим.

Однією з найбільших небезпек у такій стратегії історизації стає етноцентризм. Його укорінення в історичній свідомості означає домінування небезпечної однозначності у творенні ідентифікаційних стратегій — позитивне «своє», різко відокремлене від негативного і навіть ворожого «чужого», штучно перетворюється на інструмент легітимації власної самоповаги й критерій патріотизму. Це неминуче призводить до викривлення логіки історичного процесу, соціальних орієнтирів і зрештою до нагромадження потенціалу агресії й ненависті. І хоч доволі часто етноцентризм вправно маскується під патріотизм, груповий егоїзм і корпоративізм виходять назовні, як тільки справа доходить до конкретних історичних сюжетів. Психо-

логія протиставлення набуває агресивних, образливих форм, «архаїчна спадщина» (формула З.Фрейда) та ірраціональні інстинкти прориваються навіть через вміло вибудовану тканину наративу. За межами наукової рефлексії опиняється все те, що суперечить наперед заданим ціннісним та світоглядним настановам. Етноцентризм відтворює притаманну маніхейському світобаченню дихотомію Добра і Зла, причому на роль Добра призначаються довільно обрані сакральні цінності. За такого підходу сам процес історієписання втрачає сенс, бо історія перетворюється на інструмент маніпулювання.

Вище вже йшлося про етноцентризм як суттєву рису галицького світосприймання, і в принципі йому досить легко знайти історичне пояснення. Минулий травматичний досвід спричиняє «егоїзм болю», який виразно тисне на суспільну свідомість упродовж кількох поколінь. Гірше, коли його починають посилено роз'ятрювати «войовничі історики», «лицарі» історичної моралізації (терміни Ж.Мінка), а ще гірше, коли до цієї справи активно підключаються політики. Образи «болісних минувшин» повертаються у вжиток як аргументи у поточних політичних іграх¹². Саме цей «стереотип болю» наклав відбиток на домінуючу — від монографій до підручників — схему вітчизняного історичного наративу: як мірило лояльності й патріотичності стали використовуватися оціночні бренди, густо замішані на етноцентризмі. За Г.Касьяновим, «історія України стала домінуючою частиною гуманітарно-громадянської освіти і значною мірою була вибудована відповідно до етнічно ексклюзивної, місцями ксенофобської (русо- й полонофобської), телеологічної, лінійної версії. З одного боку, це сприяло певній кристалізації української національної самосвідомості, з другого — породило й породжує проблеми з громадянською ідентичністю: в країні з полікультурною історією і явними культурними відмінностями між компактними регіонами така версія в перспективі є небезпечною»¹³.

Період президентства В.Ющенка став часом активної пропаганди етноцентризму на державному рівні — націоцентричний (україноцентричний) образ минулого подавався як єдина альтернатива іншому, сформованому під впливом імперсько-радянських ідеологічних доктрин і стереотипів¹⁴. Скомпоновані у такому руслі образи минулого мислилися не лише як символічні маркери, але й як орієнтири для бажаного майбутнього, здатного продукувати громадянський

¹² Мінк Ж. Вступ // Європа та її болісні минувшини. — К., 2009. — С. 24, 37.

¹³ Касьянов Г.В. Украина между Россией и Европой: превратности выбора // Новая и новейшая история. — 2005. — № 3. — С. 80.

¹⁴ Див., напр.: Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи. Біла книга державної політики. — К., 2008. — С. 166–168.

патріотизм, сприяти усвідомленню спільних цінностей та інтересів. Утім, ефективність такої стратегії з точки зору консолідаційних завдань була радше від'ємною. Акцентування травм, поразок, прищеплений соціуму комплекс жертви створював негативний суспільний фон, а виразна політизація минулого виявила здатність девальвувати, знецінювати історичне знання як таке.

Нова влада радикальними змінами у кадровій політиці і рядом гучних заяв проголосила принциповий відхід від тих орієнтирів у політиці пам'яті, які визначали її зміст упродовж попереднього п'ятиріччя. Але поки що до чіткого окреслення параметрів нової стратегії у гуманітарній сфері справа не дійшла. Тим часом можна говорити про своєрідне «друге дихання», яке дістав бандерівський міф у контексті політичних протистоянь 2010–2011 рр. Те, що незалежно від сповідуваної ним системи поглядів і реальних дій Бандера у Західній Україні уже виступає у ролі своєрідного символу не лише антирадянськості, але й антиросійськості як такої, засвідчила поміж іншим оприлюднена часописом «Критика» епістолярна полеміка двох відомих зарубіжних українців — З.Когути та І.Химки — з приводу ставлення до ОУН і постаті С.Бандери¹⁵. На думку І.Химки, можна наводити скільки завгодно аргументів на підтвердження притаманного ідеологіям обох ОУН антидемократизму й антисемітизму і засвідченої безліччю документів їхньої участі у масових вбивствах євреїв, поляків, комуністів. Все одно у свідомості більшості мешканців Галичини і певної частини істориків вони поставатимуть як уособлення мужності й самовідданості, в ореолі борців за незалежність. «Збереження Бандери як символу» розглядається при цьому як ознака системного опору владі, яку значна частина молоді та інтелектуалів не готова сприйняти як «свою».

Вельми показовим стало і своєрідне «заочне протистояння» двох знакових фігур — Й.Сталіна і С.Бандери, що вилилося у «війну пам'ятників». 102-у річницю з дня народження Бандери радикальні націоналісти «відзначили» зруйнуванням пам'ятника Сталіну у Запоріжжі, який незадовго перед тим уже став об'єктом вандалізму. Майже одночасно у Львівській облраді виник конфлікт з приводу виділення додаткових бюджетних коштів на добудову пам'ятника С.Бандері. Не торкатимемося тут питання про реальну політичну вагу обох постатей — справа, зрештою не стільки у цьому, скільки у наслідках перетворення їх обох на своєрідні культові фігури. У децю епатажній формі про них дотепно пише публіцист М.Дубинянський — коли небайдужі громадяни підтримують Сталіна у пику «їхньому Бандері» і навпаки, вони роблять сильнішими своїх суперників. «Знищуючи пам'ятник Сталіну, фанатичні націоналісти змушують південний схід згуртуватися навколо вусатого генсека. Викриваючи

¹⁵ Критика. — 2010. — Ч. 3–4. — С. 8–14.

Бандеру, твердолобі комуністи заохочують багатьох львів'ян і киян симпатизувати лідеру ОУН...Поки нас роз'єднує суперництво двох тоталітарних привидів, ми безсилі щось змінити. Ніби дві чавунні гирі, Йосиф Сталін і Степан Бандера тягнуть країну в минуле. Україну ХХІ століття з таким баластом не побудуєш»¹⁶.

У світлі сказаного особливої ваги набуває проблема відповідальності історика за зміст політики пам'яті, і тут знов у нагоді можуть стати цікаві думки Й.Рюзена. Історія, зазначає він, є інтегральною частиною культурного орієнтування, і той, хто нею займається, несе відповідальність за це орієнтування і за ідентичність. «У метафоричному сенсі можна говорити про лікувальну й терапевтичну функцію історії, за реалізацію якої відповідають історики». Часові виміри історичної відповідальності рівною мірою стосуються минулого, сучасного й майбутнього. Йдеться зрештою про етичний спадок, завжди присутній у культурних орієнтирних рамках сучасного життя. Нехтування ним і безвідповідальність створює «фантазії омніпотентності» — претензії на незаперечність власного бачення логіки історичного процесу. Чинник критики у дискурсі про пам'ять має бути визначальним — «інакше гуманітарні науки загрузнуть у виконанні своїх компенсаторних завдань, а суспільство в шахрайський спосіб позбавлять суттєвих елементів історичного орієнтування на його шляху до майбутнього».

Завдання культурної мобілізації минулого, за Рюзенем, неодмінна умова забезпечення прийняттого майбутнього. Лише тоді, коли культурний елемент минулого лишається живим, він здатен створювати орієнтирну часову перспективу, адекватну нашій ідентичності. Інакше виникає загроза «майбутнього не для нас, а всупереч нам»¹⁷.

В Україні така загроза існує реально, і не лише пряма фінансова залежність науки від влади є тому причиною. Не тільки політичні актори, але й аналітика, що їх обслуговує, далеко не завжди керуються теорією раціонального вибору; значно частіше їхні дії детермінують тим або іншим способом витлумачена політична доцільність, символічні маркери й політичні орієнтири ринку. А вітчизняний політичний ринок звик живитися пошуком ворога, педалюванням травматичного досвіду, збудженням негативних емоцій і нереальних очікувань. Поставлене на службу конструюванню ідентичностей історичне знання продемонструвало неабиякі мобілізаційні можливості символічних соціокодів, здатних задавати відправні константи суспільної свідомості в залежності від тих або інших політичних інтересів. На якомусь етапі ці інтереси продиктували «гру на регіональне протиставлення», а отже, і на роз'єднання.

¹⁶ Дубинянський М. Йосиф vs Степан // Сьогодні. — 2011, 5 январа.

¹⁷ Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. — С. 271–331.

Оптимізм має вселяти принаймні те, що регіональні ідентичності уже усвідомлюються як важливий політичний ресурс і саме у такій якості поступово вибудовують свою нішу в системі соціального пізнання. Їхня присутність у просторі політичних і наукових дискурсів сприймається як даність, з якою потрібно рахуватися і яку необхідно досліджувати усіма засобами, які є у розпорядженні соціогуманітаріїв. Обнадійливим є і той факт, що український соціум демонструє, як правило, більш високий рівень політичної свідомості, ніж ті, хто вважає себе елітою. Навіть у найбільш небезпечних, з погляду латентної конфліктності, регіонах протестні настрої не виходять за встановлені законом межі. Те, що реакція на «недосформованість» національно-громадянської ідентичності не набуває вигляду якихось деструктивних проявів, є непрямим свідченням міцності того каркасу ідентифікаційної системи, який підтримує «на плаву» увесь вітчизняний суспільний організм.

Не варто, однак, легковажити тим «ефектом бумеранга», яким здатен коригувати людські вчинки абстрактний, на перший погляд, «голос історії». Розміщуючи його в ряду тих «голосів, до яких варто прислухатися», Д.Гудінг та Дж.Леннокс справедливо зазначають: наука може відповідати на запитання «яким чином», але вона доволі часто безпорадна, коли треба дати чітку відповідь на питання «навіщо». В кінцевому рахунку лише історія підтверджує або спростовує висновки мислителів. «Історія — великий третейський суддя наших ідей і системи мислення. І хоч іноді рішення цього судді викликають у нас подив, ми повинні уважно прислухатися до його уроків і бути вдячними за них»¹⁸. Головне тут — не спізнитися, бо погано засвоєні уроки мають здатність перетворювати на свою протилежність найкращі людські наміри.

¹⁸ Гудінг Д., Леннокс Дж. Людина та її світогляд: для чого ми живемо і яке наше місце у світі. Т. І. — К., 2007. — С. 30, 57.